

## ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

*Постановка проблеми.* Освіта завжди була показником цивілізованості людства й однією з рушійних сил розвитку суспільства. Без освіти і знань жодна нація не має перспективи. Національна стратегія розвитку освіти в Україні спрямована на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти та інтеграцію її в європейський і світовий освітній простір.

Досвід історії дає можливість зрозуміти процеси, які відбуваються в теперішні часи, та через їх усвідомлення визначити напрямки та шляхи реформування освіти сьогодення. Тенденція закриття шкіл продовжується, особливо в сільській місцевості. Через те земський досвід створення та функціонування мережі початкових шкіл, середніх навчальних закладів і фахових шкіл є вагомим у процесі модернізації національної освіти в Україні на сучасному етапі.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Різними аспектами теми займалися А. М. Гуз, П. Г. Лузан, С. Кікто, М. Сахній, Ш. Шумілова, М. О. Мінц та інші науковці. Заслугове на увагу творчий доробок архітекторів П. Ф. Альошина, К. М. Жукова, О. М. Бекетова, Д. М. Дяченка, В. Г. Кричевського у царині проектування загальноосвітніх шкіл (у тому числі земських). Вагомий внесок у дослідження архітектури земських шкіл у ХІХ — на початку ХХ століття зробили О. Г. Сластюк, В. В. Чепелик, В. М. Ханко та інші.

*Мета статті.* Виявити передумови виникнення земських шкіл, їх регіональне розповсюдження по території України та особливості об'ємно-розплавального вирішення у ХІХ — початку ХХ століть.

*Основна частина.* У другій половині ХІХ ст. територія України знаходилася у складі двох імперій: Російської та Австро-Угорської; територіальне управління в Україні було поділене на губернії та генерал-губернаторства. Криза кріпосницької системи в Російській імперії спричинила до проведення низки соціально-політичних реформ: селянської, судової, земської, міської, військової. Серед усіх реформ однією з найбільш послідовних і повних стала земська

реформа або введення земств. Земські установи були введені «Положенням про земські, губернські і повітові установи» від 01.01.1864 в шести з дев'яти українських губерній. Одним з головних напрямів діяльності земств стала просвітницько-виховна робота [3]. Наскільки слабо розвивалася в першій половині XIX ст. шкільна освіта, можна бачити з наведених урядових даних за 1856 рік.

Таблиця 1

*Розвиток шкільної освіти в Україні в першій половині XIX століття*

<i>Губернії</i>	<i>Шкіл усіх типів (вищих, середніх і нижчих)</i>	<i>Кількість слухачів та учнів</i>	<i>Учнів на 100 душ населення</i>
Волинська	76	3558	0,23
Подільська	143	4432	0,25
Київська	142	9114	0,50
Херсонська	168	8704	0,80
Катеринославська	161	9652	0,92
Таврійська	169	8867	1,34
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34

Земства поставили завданням повністю охопити навчанням дітей та молодь. Вони організували початкові школи, гімназії, професійні та технічні курси для підвищення освіти вчителів, курси українознавства. Найбільшу увагу земства приділяли розвитку початкової освіти, надаючи значні асигнування для поширення мережі земських початкових шкіл та їх функціонування.

Земські школи — початкові, а згодом і середні та професійні школи в царській Росії й в Україні, що були організовані й утримувані земствами. За статутом земських установ з 1864 р., вони мали право засновувати початкові школи і дбати про їх матеріальне забезпечення. Проте земства не могли впливати на навчальний процес і навчальну програму та призначення вчителів. Земства мали своїх представників у повітових і губернських шкільних радах, які займалися управлінням початковими школами. Земські школи будувалися не по всій території України. Вони діяли у Полтавській, Харківській, Київській, Херсонській, Катеринославській та Чернігівській губерніях. Це було обумовлено створенням земських установ не по всій території України. На західноукраїнських землях діяли церковно-парафіяльні школи.

Земські школи засновувалися переважно в селах. Вони мали спочатку трирічне навчання, з 1890-х — чотирирічне, під кінець існування земств — де-

які семирічне навчання. У програму земських шкіл входили: релігія, читання, письмо, рахунки, а подекуди й співи [8]. Тип трирічної земської школи, де один вчитель займався одночасно з учнями трьох класів в одній кімнаті, розробив земський діяч Олександрівського повіту на Катеринославщині барон М. Корф. Він також уклав програму, підготував на спеціальних курсах вчителів, склав і видав низку підручників для учнів і вчителів.

На прикладі Полтавської губернії, можна прослідкувати об'єми будівництва земських шкіл. Перші більш повні дані про земські навчальні заклади губернії ми маємо за 1871 рік. Їх на той час було лише 48. 1887 року кількість земських шкіл зросла у тринадцять разів. 1895 року їх налічувалося 736, а 1916-го — 1773. Значно зросла і кількість учнів земських шкіл. Якщо 1887 р. у цих закладах навчалось 45 657 дітей, то 1895 р. — 60 970, у 1908 — 82 320 дітей. При цьому слід зауважити, що 124 тисячі дітей губернії шкільного віку не навчалися. Особливі складнощі із навчанням були у дівчаток, оскільки селяни вважали освіту для них непотрібною і зайвою [1].

Будівництво земських шкіл потребувало розроблення об'єктів шкільної архітектури і створення типових проектів. У другій половині ХІХ ст. стан шкільних будівель далеко не завжди відповідав не тільки санітарно-гігієнічним вимогам, а й нормам елементарної безпеки. Чимало сільських шкіл вимушені були ділити приміщення із арештантськими кімнатами, волосними правліннями, а це негативно впливало на організацію навчального процесу.

Наприкінці 1880-х земськими лікарями Харківщини виробляються рекомендації щодо проектування навчальних приміщень. Ці настанови було взято за основу при укладанні Правил шкільного будівництва, затвердженого Харківськими губернськими земськими зборами 1898 року. Ними встановлювались санітарні норми, пропорції співвідношення площі вікон до площі підлоги, мінімальний об'єм повітря, що мав приходиться на одного учня. У шкільному приміщенні передбачалось облаштування теплої роздягальні і аптечної шафки [2]. Це були перші спроби щодо визначення нормативів і технічних умов будівництва шкіл. Праці Ф. Ф. Ерісмана та його учнів поклали основу шкільної гігієни, вимоги якої були сформульовані вченими на першому конгресі з цієї проблеми у Нюрнберзі 1904 року.

Будівництво початкових шкіл і народних училищ в Україні здійснювалося, головним чином, за індивідуальними проектами архітекторів, земських інженерів і техніків. Аналіз низки проектів і будівель дозволяє виділити два основних типи їх об'ємно-розпланувального вирішення: з компактним розплануванням (коли план будівлі наближається до квадрату) і розчленований, з одностороннім розташуванням класних приміщень вздовж рекреаційного коридору і складною конфігурацією плану.

Перший тип при малій кількості класів був найбільш раціональним. Прикладами є одноповерхові школи в с. Дергачівка (1897 р., архіт. О. М. Бекетов), а також земська школа у Вовчанську (1913 р., архіт. К. М. Жуков) Харківської губернії. В останній рекреаційна зала розташована в центрі, навколо неї розміщені класні приміщення, сходи знаходяться в кутах будівлі. До недоліків цього типу слід віднести різну орієнтацію класів, що безперечно призводило до погіршення умов освітленості.

Більш прогресивним типом були школи з одностороннім розташуванням класів. Цей тип був запропонований архітектором П. Ф. Альошиним 1906 р. у конкурсних проектах зразкових 6-класних шкіл для різних міст Росії. У проектах цих шкіл врахована оптимальна орієнтація класних приміщень. Так, у проекті 4-класного міського училища всі класи зорієнтовані на один бік, а квартири, кабінети, учительське приміщення і санвузли — на інший.

Оригінальні будівлі початкових земських шкіл були побудовані в Полтавській та Київській губерніях. Вони мали об'ємно-просторове вирішення з високими черепичними дахами, входами-ганками і баштами в українському стилі та відрізнялися виразністю образу.

У 1912–1913 рр. О. Г. Сластіон створює кілька варіантів проектів земських шкіл для Полтавщини, які було експоновано на Всеросійській виставці 1913 р. в Києві. Опанас Сластіон збагачує композицію шкільного будинку, застосовуючи розкладні дерев'яні перегородки, які дозволяли у разі потреби об'єднувати класи між собою в одну велику залу. Проекти Сластіона мали асиметричну композицію плану для одно- і двокомплектних земських шкіл і симетричну композицію для три- і чотирикомплектних шкіл. У функціональному відношенні будівлі мали чітке зонування учбових і допоміжних приміщень і являли собою традиційну схему української хати на дві половини (клас і квартира вчителя) або схему П-подібного типу.

Основною конструкцією будинку був дерев'яний зруб або каркас, обкладений ззовні цеглою, завдяки чому будинки шкіл були досить міцними й економічними. У зовнішній композиції головний об'єм створював учбовий блок, накритий високим чотирисхилим дахом, до якого приєднувалися один чи два блоки, де були розташовані житлові й інші приміщення, а між ними здіймалася вежа, вкрита наметовим дахом зі шпилем, що підкреслював головний вхід. В одно- і двокласних школах башта акцентувала асиметричність загальної композиції, а в три- та чотирикласних школах, у вирішенні яких панувала симетрія, башт було дві.

Під впливом проектів земських шкіл О. Г. Сластіона починають розроблятися проекти шкіл для Роменщини та Херсонщини.

*Висновки.* Створення земств призвело до розвитку народної освіти, особ-

ливо, початкової освіти в сільській місцевості. Земські школи зростали кількісно і якісно. Наприкінці XIX — на початку XX ст. були вироблені нормативні документи, які регулювали санітарно-гігієнічні умови шкільного будівництва. Були створені типові проекти шкіл з різним об'ємно-розпланувальним вирішенням. Можна виділити два основних типи об'ємно-планувального вирішення шкіл: центричний і розчленований. До другого типу об'ємно-розпланувального вирішення можна віднести і земські школи, створені О. Г. Сластіоном для Полтавської губернії. Вони мали чітке функціональне зонування на класні і службові приміщення, які розмежовувалися між собою за принципом традиційної української хати на дві половини.

1. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1997.

2. Жук В. Н., Пустовіт Т. П. Наш рідний край // З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період. — Полтава, 1991. — № 12.

3. Жуков С. М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX — на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: Зб. наук. праць. — Х., 2011. — № 10: Сер. Історія. — Вип. 44, спец. вип. — С. 96–105.

4. Кікто С. Становлення земських навчальних закладів Полтавщини (кінець XIX — початок XX століть) // Педагогічні науки. — 2012. — Вип. 2. — С. 140–145.

5. Лузан П. Г., Васюк О. В., Бернова О. М. Історія педагогіки та освіти в Україні. — К., 2007.

6. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX — початок XX століть): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донец. держ. ун-т. — Донецьк, 1998.

7. Мінц М. О. Земські початкові школи на Півдні України в 60-70-х роках XIX ст. // Наукові праці [Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили]: Педагогічні науки: наук.-метод. ж-л. — Миколаїв, 2005. — Т. 42, вип. 29. — С. 151–158.

8. Олійник Н. А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX — на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. — К., 2008.

9. Отчёт о состоянии профессиональных учебных заведений Полтавского губернского земства. — Полтава, 1906.

10. Сахній М. Зародження земської освіти на Лівобережній Україні в другій половині XIX — на початку XX століть. — Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/10510/1/11sm.pdf>. — 06.07.2014.

11. Ханко В. М. Щедре гроно таланту: До 130-х роковин від дня народження класика українського мистецтва Опанаса Сластьона // Наука і культура: Україна / АН УРСР. — К., 1986. — Вип. 20. — С. 360-365.

12. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / Упоряд. З. В. Мойсеєнко-Чепелик. — К., 2000.

13. Шумілова І. Ф. Розвиток земських шкіл Північного Приазов'я: історико-педагогічний аспект. — Донецьк, 2008.

14. Ясієвич В. С. Київський зодчий П. Ф. Альошин. — К., 1966.

15. Ясієвич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX — XX веков. — К., 1988.

**Анотація.** У статті розглядаються передумови виникнення земських шкіл на Україні, їх регіональне розповсюдження та особливості розвитку в кінці XIX — на початку XX століть. На прикладі Полтавської та Харківської губерній, розглянуто типи об'ємно-планувального вирішення земських шкіл.

*Ключові слова:* земські школи, проектування навчальних приміщень, освіта, типи об'ємно-планувального вирішення.

*Е. Макуха. Предпосылки возникновения земских школ в Украине в XIX — в начале XX веков*

**Аннотация.** В статье рассматриваются условия возникновения земских школ в Украине, их региональное распространение и особенности развития в конце XIX — в начале XX веков. На примере Полтавской и Харьковской губерний, рассмотрены типы объёмно-планировочного решения земских школ.

*Ключевые слова:* земские школы, проектирование учебных помещений, образование, типы объёмно-планировочного решения.

*О. Макуха. Preconditions of occurrence zemsky schools in Ukraine in XIX — the beginning of XX centuries*

**Summary.** In recent years, there has been an increasing tendency to closing schools, especially in the countryside. Therefore, the experience of opening the Zemstky schools is important for the modernization of national education in Ukraine

The article discusses the conditions of zemsky schools in Ukraine, their regional distribution and peculiarities of development at the end of XIX — beginning of XX in. On the example of Poltava and Kharkov provinces are considered types of space-planning decisions the zemstky schools. The results of the research support the idea that the creation of zemstvoes has led to development of public education, especially primary education in rural areas. Normative documents were created to regulate the sanitary conditions of school buildings. Typical projects of schools with different space-planning decisions were made.

*Keywords:* zemsky schools, engineering classrooms, education, types of space-planning decisions.